

शिक्षक सिकाइले पेसागत व्यक्तित्व निर्माणमा खेल्ने भूमिका

रामदेव मण्डल

The Role of Teacher's Learning in the Development of Professional Personality

Ramdeo Mandal

Department of Nepali Education, Suryanarayan Satyanarayan Morbaita Yadav Multiple
Campus Siraha, Tribhuvan University

m.ramdeo2013@gmail.com

<https://doi.org/10.3126/oas.v2i1.65616>

लेखसार

शिक्षकको पेसागत विकास भनेको शिक्षकलाई पेसाप्रति पूर्ण रूपमा समर्पित भई कर्तव्यनिष्ठ, अद्यावधिक र कार्यकुशल बनाउने पद्धति हो । प्रस्तुत अध्ययनमा कुन माध्यमको शिक्षक सिकाइले पेसागत व्यक्तित्व निर्माणको कुन पक्षमा योगदान दिन्छ भने विश्लेषण गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा संरचित रहेको छ । पुस्तकालयीय अध्ययन, अनुसन्धानमूलक लेख, विधुतीय सामग्री र पत्रपत्रिकाहरूबाट द्वितीय स्रोतका सामग्री सङ्कलन गरी वर्णनात्मक विधिद्वारा विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा नवीनतम सूचना प्रविधिलाई सिकाइमा उपयोग गरी स्वनिर्देशित, ज्ञानप्रति अद्यावधिक, अनुसन्धेय विषयलाई प्रकाशन र प्रसारण गरिएको छ । जसले गर्दा शिक्षकको वृत्ति विकासमा टेवा पुगेको छ । शिक्षकसँग संज्ञानात्मक ज्ञान, सिप, चिन्तनशील विचार, कार्यप्रतिको प्रतिवद्धता, स्व:मूल्याङ्कन, नयाँ शिक्षण कौशलको ज्ञान, पेसाप्रति प्रतिवद्धता, पेसागत विकासको लागि योजना निर्माण, अनुभवको साटासाट, जर्नलहरूको निर्माण, भ्रमण अनुसन्धान कार्य आदिलाई वैयक्तिक परिप्रेक्ष्यसँग जोडिएको हुनाले व्यक्तित्व निर्माणमा सहयोग पुगेको छ । शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणको लागि विद्यालय परिवार, सामुदायसँग शिष्टाचारको व्यवहार गर्नुपर्दछ । इमान्दारी पूर्ण जिम्मेवारी वहन गर्नुको साथै सकेजति सेवामा नै समर्पित रहनुपर्ने हुन्छ । शिक्षकको नेतृत्वदायी भूमिकाले व्यक्तिलाई सक्रिय बनाउँछ, जसले गर्दा व्यक्तित्व निर्माणमा मदत पुग्दछ तसर्थ व्यक्तित्व निर्माणमा शिक्षण पेसालाई नै सर्वोपरि ठानिएको छ । व्यक्तित्व निर्माणले आफ्नो जीवन र अरू व्यक्तिको जीवनमा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ । व्यक्तित्वले पेसालाई मर्यादित र आकर्षण बनाउँदछ ।

मुख्य शब्दावली: पेसा, पेसागत उन्नयन, व्यक्तित्व निर्माण

Abstract

Teacher's professional development signifies the system to devote the teachers and making them dutiful, up-to-date and efficient in their profession. This paper attempts to analyze the factors which contribute in the different aspects of professional personality of teachers. This study is qualitative in nature. The secondary sources of data collected through library studies, research articles, e-materials and newspaper were analyzed through descriptive method. Through this study, it was found innovative information technology has supported in the professional growth of the teachers. Cognitive knowledge, skills, creative thinking, devotion of teachers, self-evaluation, knowledge of new teaching methods, devotion towards profession, planning for professional development, sharing of experience, publications of journals, research works which are associated with personality development. Teachers' leadership role makes them proactive. Good personality helps in one's life and influence upon others' life as well. Personality development makes teachers' profession dignified and attractive.

Keywords: profession, professional development, personality development

परिचय

शिक्षक भनेको पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका वा नगरेका विषयवस्तु विद्यार्थीसँग प्रस्तुत गर्ने सहजकर्ता हो। पेसा भनेको कुनै व्यक्तिले अँगालेका इलम, उद्यम वा व्यवसाय, जीवन निर्वाहका लागि गरिने कुनै कामलाई बुझाउँछ (अधिकारी र भट्टराई, २०६८)। जीवन यापनका निम्ति अँगालिएको मुख्य काम, जीविकाका निम्ति गरिने काम, इलम, व्यवसाय वा उद्योग, उद्यमलाई बुझाउँछ (नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०६०)। पेसागत विकास भनेको व्यक्तिको व्यक्तित्वमा भएको विकासलाई बुझाउँछ (सिन्हा, २०७२)। शिक्षकले सेवामा प्रवेश गरी सकेपछि अनिवार्य निवृत्त नहुन्जेलसम्मको अवधिभरिमा उनको पेसागत उन्नयन नै भइरहेको हुन्छ। यसबाट शिक्षकले शिक्षण गर्ने क्रममा अनुभवहरू प्राप्त गर्दै जान्छ। प्रभावकारी पेसागत विकास भनेको निरन्तर हुन्छ, जसभित्र तालिम, अभ्यास, पृष्ठपोषण तथा प्रशस्त समय, अनुगमन र सहयोगको व्यवस्था गरिएको हुन्छ। धेरै देशहरूमा विद्यालयहरूको भूमिका र कार्यप्रणालीमा परिवर्तन हुने क्रममा छ भने शिक्षकहरूबाट पनि सकारात्मक परिवर्तनको अपेक्षा राखिएको छ। शिक्षण सिकाइको सम्पूर्ण नेतृत्व शिक्षककै हातमा रहेको हुन्छ। शिक्षककै पूर्व तयारी र सक्षमताले शिक्षण सिकाइका कार्यहरू प्रभावकारी र परिणाममुखी हुन सक्छन् (तिमल्सेना, सन् २०२०)। शिक्षकको पेसागत विकासको लागि अवधारणात्मक विकास यसरी भएको हो।

नेपालमा तालिमसम्बन्धी प्रावधानहरू हेर्दा वि.स. २००४ साल राणाकालीनदेखि प्रारम्भ भई राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ ले शिक्षक तालिमलाई अनिवार्य गर्नुका साथै विभिन्न निकायहरूमा छरिएर रहेको तालिमलाई त्रिवि अन्तर्गत शिक्षाशास्त्र इन्स्टिच्युटको मातहतमा राखेर विशिष्टीकरण गरियो। तालिम प्राप्तलाई छुट्टै व्यवस्था र व्यवसायिक शिक्षकको तालिमको छुट्टै व्यवस्था गर्ने प्रावधान ल्याइयो (जोशी, २०७०)। पछि गएर पूर्वसेवाकालीन तालिम विश्वविद्यालय अन्तर्गत र सेवाकालीन तालिम शिक्षा मन्त्रालयका निकायहरू मार्फत् सञ्चालित गरियो र सोही अनुसार छोटो अवधिका सेवाकालीन तालिम, प्रोजेक्टमा आधारित तालिमहरू सञ्चालनमा ल्याए। वि.स. २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि गठित राष्ट्रिय शिक्षा आयोगले न्यूनतम योग्यता हासिल गरेका व्यक्तिले १० महिना बराबरको शिक्षक तालिम प्राप्त गरेपछि मात्र शिक्षक बन्न योग्य हुने। सेवामा तालिम अप्राप्तहरूलाई १० महिने प्रमाणीकरण तालिम चुनौतीसाथ दिइयो (काफ्ले, २०७७)। वि.स. २०५० सालमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको स्थापना भयो। त्यसपछि सेवाकालीन शिक्षकहरू तालिम दिने जिम्मा लिइयो। विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले पाँच वर्षमा हरेक शिक्षकले कम्तीमा ३० दिन बराबरको सेवाकालीन तालिमको अवसर प्राप्त गर्ने व्यवस्था गरियो। त्यसपछि शिक्षक पेसागत विकासको रचना गरियो। यी तालिमहरूलाई विभिन्न मोडलमा विकास गराउँदै निरन्तरता दियो (थपलिया, २०७२)। पेसागत विकास सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानहरू रहेको पाइन्छ।

बढ्दो बहुसंस्कृतिक कक्षाकोठामा एकीकृत शिक्षणमाथि जोड दिइएको छ। शिक्षक पेसागत विकासको अर्थ: बृहत् रूपमा सेवाको सुरुको तयारीपछि आर्जित गरिएका पेसासँग सम्बन्धित सबै प्रकारका सिकाइलाई पेसागत विकास भनिन्छ (थपलिया, २०७२)। यसबाट विद्यार्थीहरूलाई थप सूचनाको प्रभावकारीतामा टेवा पुग्न जान्छ र शिक्षकहरू पनि सञ्चार प्रविधिमैत्री बनी मूल्याङ्कन र उत्तरदायित्वभित्र योजनाबद्ध तरिकाले अगाडि बढ्न मद्दत मिल्छ। शिक्षकहरूका लागि सेवापूर्व जति राम्रो तालिम दिएपनि अपेक्षाकृत शिक्षक हुन सकिदैन। विभिन्न नयाँ नयाँ चुनौतीहरू सामना गर्नुपर्ने हुन्छ। शिक्षकमा उच्च स्तरीयता कायम राख्नु नितान्त आवश्यक देखिन्छ। शिक्षकहरूमा ओर्गनाइजेसन फोर इकोनोमिक्स कोओपरेसन एण्ड डेभलपमेन्टको तुलनात्मक समीक्षाको रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ (काफ्ले, २०७७)। शिक्षकहरू सामान्यतया आफ्नो क्यारियर सुरु गरेपछि उनीहरूको व्यवसायिक विकास जारी राख्न उत्प्रेरित हुन्छन्। शिक्षकहरूलाई अद्यावधिक गर्न नियमित अवसर चाहिन्छ। कक्षाकोठामा विद्यार्थीहरूको मात्र सिकाइ हुँदैन, शिक्षकको पनि सिकाइ हुन्छ। शिक्षण गर्ने

क्रममा कतिपय कुरा स्वाध्ययनबाट सिकिन्छ भने, त कतिपय कुराहरू विद्यार्थीहरूबाट सिकिन्छ । त्यसैलाई नै अनुभव पनि मानिन्छ ।

गुणस्तरीय शिक्षा पाउने प्रत्येक बालबालिकाको मौलिक अधिकार हो । पेसागत रूपमा दक्ष र उच्च उत्प्रेरणा भएका शिक्षकबाट प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ हुन सक्ने र त्यसले मात्र गुणस्तरीय शिक्षा पाउन सम्भव देखिन्छ त्यसैले विद्यालय शिक्षामा शिक्षक पेसागत विकासलाई महत्त्व दिने गरिन्छ । शिक्षकहरूले तालिम कार्यक्रममा सहभागी भएर अभ्यास, खोज, स्वअध्ययन, अनुभव आदान प्रदान तथा अवलोकन गरेर आफ्नो पेसागत दक्षता बढाउँछन् । विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (२०६६-७२) मा मात्र शिक्षकको पेसागत विकासका लागि विभिन्न माध्यमबाट सिकाइ हुने गरी व्यवस्था गरिएको थियो । शिक्षक पेसागत विकासको प्रारूप २०७२ मा पेसागत विकासमा आधारित प्रमाणीकरण तालिम, पुनर्ताजगी तालिम, मोड्युलर तालिम, स्वप्रयत्नमा आधारित सिकाइ, अनुभव आदान प्रदान आदि । यस्ता किसिमका तालिमहरूबाट शिक्षक पेसागत दक्षताको विकास हुन्छ । शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको तालिम नीति, २०६२ मा पनि शिक्षकको पेसागत विकास सम्बन्धी तालिम दिने लक्ष्य राखेको पाइन्छ (वखती, २०७१) । साथै शिक्षक सिकाइले आवश्यक पहिचान गरी शिक्षणमा सुधार ल्याउँछ । शिक्षकहरूलाई आफ्नो पेसाप्रति जिम्मेवार बनाई पेसागत विकासको गतिविधि र अनुसन्धानमा संलग्न गराउँछ । शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणमा विभिन्न पक्षहरूले प्रभाव पारेका छन् ।

यसरी शिक्षकको अध्यापनको क्रममा जे जति गतिविधिहरू हुन्छन् । ती सबैबाट शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणमा सहयोग गरिएको छ । एउटा असल शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणमा उनको पेसाले निर्धारण गर्दछ । शिक्षकलाई समाजको संवाहकको रूपमा लिने गरिन्छ । शिक्षकको गुण अनुकरणीय हुन्छ । गुरुकूल शिक्षामा सबैथोक गुरु नै हुन्थ्यो । त्यतिखेर गुरुलाई ईश्वरको रूपमा मान्यता दिइएको पाइन्छ त्यसैले शिक्षकको जुनसुकै सिकाइले व्यक्तित्व निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनसँग सम्बन्धित विगतमा भएका केही अनुसन्धानहरूलाई यसरी विश्लेषण गरिएको छः शिक्षकलाई पेसागत सहयोगले व्यक्तित्व निर्माणमा मदत पुग्छ तर पेसागत विकासका लागि सम्बन्धित निकायहरूमध्ये स्रोत व्यक्तिहरू, वि.नि., विद्यालय व्यवस्थापन समिति लगायत सम्बन्धित निकायहरू उदासिन देखिन्छ (शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र [शैजविके], २०६७) । शिक्षकले आफ्नो प्रतिबद्ध गरेको जिम्मेवारीबाट पन्छिनु हुँदैन तर अहिले शिक्षकहरू साइड काम तथा नियमितता, इमान्दारितामा अभाव रहेको देखिन्छ । उत्प्रेरणा भनेको मनोबल बढाउनु हो । राम्रोसँग काम गरेको शिक्षकहरूलाई उचित तरिकाले सम्बन्धित निकाय र राज्यपक्षले प्रशंसा तथा पुरस्कृत गर्नुपर्ने तर उत्प्रेरणा र शिक्षकको पेसागत विकासविच प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएकाले सम्बन्धित निकायको ध्यान केन्द्रित नरहेको देखिन्छ । पेसागत तालिम, पेसागत विकास, पेसागत विकासका तरिकाहरू र कार्यमूलक अनुसन्धान सम्बन्धी सैद्धान्तिक चर्चा गरेको पाइन्छ (वखती, २०७१) । नेपालका माध्यमिक तहका सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकहरूको नैतिकता सम्बन्धी दृष्टिकोण र अभ्यासको अध्ययन भएको छ । शिक्षकको आचारसंहिता र नैतिकतासम्बन्धी कुरा उल्लेख भएपनि पूर्ण रूपमा पालना नभएको देखिन्छ (Bhattra, 2010) । असल शिक्षक बन्न तालिम अप्राप्त शिक्षकलाई स्थापित हुन गाह्रो हुन्छ । किनभने, नयाँ नयाँ ज्ञानहरूलाई कसरी अद्यावधिक गर्ने ती कुराहरू तालिम अप्राप्त शिक्षकमा नदेखिनुको साथै खोज अनुसन्धानमूलक कार्यको अभाव पनि देखिन्छ । यसरी शिक्षक सिकाइले व्यक्तित्व निर्माण सम्बन्धी अनुसन्धान नदेखिएकाले यसलाई नै समस्याको रूपमा केन्द्रित गरिएको छ ।

पेसागत विकासको लागि व्यक्तिको शैक्षणिक वातावरण नितान्त आवश्यक हुन्छ । शिक्षण सिकाइको वातावरणले शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धानको उद्देश्य समस्यामा केन्द्रित हुन्छ त्यसैले प्रस्तुत समस्यामा आधारित अध्ययन कुन

माध्यमको सिकाइले व्यक्तित्व निर्माणमा कस्तो भूमिका खेलेको छ भन्ने पहिचान गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ ।

विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा संरचित पारिएको छ । यस अध्ययनको दार्शनिक ढाँचा निर्माणवादमा आधारित रहेको छ । शिक्षक सिकाइको व्यक्तित्व निर्माणसम्बन्धी अवधारणा, आवश्यकता र विकाससम्बन्धी विविध पक्ष केलाउनको लागि सैद्धान्तिक पुस्तक र लेखहरूलाई आधार बनाइएको छ । शिक्षक सिकाइ व्यक्तित्व निर्माणका लागि अध्येताको विचार र सहकर्मीहरूसँगको छलफल तथा विषय विज्ञहरूको उचित सल्लाह तथा सुझावहरूलाई आधार बनाइएको छ । व्यक्तित्व निर्माणमा कक्षा शिक्षण, विधि र प्रक्रिया, तालिम तथा गोष्ठी, नेतृत्वदायी भूमिका, चिन्तन, स्वमूल्याङ्कन, अनुसन्धानमूलक लेख, अनुभव सटासाट, भ्रमण र नवीनतम ज्ञान आदि पक्षहरूले मुख्य भूमिका खेलिएको छ । द्वितीय स्रोतका रूपमा पुस्तकालय कार्य, अनुसन्धानमूलक लेख, पत्रपत्रिका तथा विद्युतीय सामग्री सङ्कलन गरी वर्णनात्मक विधिद्वारा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

नतिजा र छलफल

शिक्षकको व्यक्तित्व विकास गराउनु शिक्षक स्वयम्को दायित्व हो । जति शिक्षक आफूले आफ्नो पेसाप्रति सक्रिय र जिम्मेवार हुन्छ, त्यति नै व्यक्तित्व निर्माणमा टेवा पुग्छ । राष्ट्रिय उद्देश्य र समाजको आवश्यकताअनुसार तयार पारिएको पाठ्यक्रम र त्यसलाई सघाउने आधिकारिक पाठ्यपुस्तकअनुसार शिक्षकले शैक्षणिक योजना उपयोग गरी शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउँदा शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माण हुन्छ । शिक्षकको वृत्ति विकास हुनु नै व्यक्तित्व निर्माण हो । शिक्षण पेसा अध्ययन र अध्यापन भएको हुनाले अध्ययन नगरी अध्यापन राम्ररी गराउन सकिदैन त्यसमान्यताका आधारमा शिक्षक बनेपछि सक्रिय रूपमा आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणमा विभिन्न पक्षहरूले भूमिका खेलेका छन् :

कक्षा शिक्षण

शिक्षण सिकाइको क्रममा कक्षाकोठामा गर्नुपर्ने सम्पूर्ण क्रियाकलापलाई कक्षा शिक्षण भनिन्छ । कक्षाकोठामा मनोविज्ञान शब्दले पनि मनोवैज्ञानिक तरिकाबाट अन्वेषण र मनोविज्ञान नबुझी सिकाइ अगाडि बढाइएको खण्डमा त्यस्ता सिकाइ त्यति प्रभावकारी हुँदैन । कक्षाकोठाको शिक्षण सिकाइ जति प्रभावकारी हुन्छ, त्यति नै व्यक्तित्व निर्माणमा दक्षता थपिदै जान्छ । एक जना विषयविज्ञको भनाइ उद्धृत गर्दै, “शिक्षक पेसामा प्रवेश कालदेखि अनिवार्य अवकाश पाइसके पनि आफ्नो अध्ययन र अनुसन्धानलाई निरन्तरता दिनुपर्दछ ।” शिक्षकको पढाइको कहिल्यै अन्त हुँदैन, सोहीअनुसार शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणमा सहयोग गरिराखेको हुन्छ । पाठ्यवस्तु समायोजन ढाँचा, २०७७ कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास केन्द्र तथा मूल्याङ्कन परिषद्को निर्णयअनुसार कार्यान्वयनका लागि प्रधानाध्यापकले विषयशिक्षक लगायत विज्ञहरूसँग उचित परामर्शपश्चात् कार्यान्वयन योजना बनाउन यसमा समायोजन नभएका विषयमा पाठ्यवस्तुहरू समायोजन ढाँचाअनुसार शिक्षकले नै सहजीकरण गर्नुपर्ने विषय र शिक्षकको निर्देशनमा सहजीकरण हुने विषय वा क्षेत्र छुट्याई सिकाइलाई निरन्तरता दिनु हुन सबैमा अपिल गर्दागर्दै पनि मुख्य भूमिका शिक्षकको नै देखिन्छ (काफ्ले, २०७७) । शिक्षकको कलासँग नै त्यसको व्यक्तित्व जोडिएको हुन्छ । कक्षाकोठामा राम्रो शिक्षण गराउने शिक्षकको प्रशंसा सबैतिर हुनुबाट नै त्यसको व्यक्तित्व भल्किएको हुन्छ ।

विधि र प्रविधि

आधुनिक युगमा युग सुहाउँदो हिड्नाले शिक्षकको आफ्नोपन भल्कने गर्दछ । अहिलेका युगमा प्रविधिमैत्री बन्नु शिक्षकको मुख्य कर्तव्य पनि हो । शिक्षक पेसागत विकासका लागि सूचना

प्रविधिमा आधारित सामग्री विकास, सङ्कलन र आपूर्तिको उपयुक्त व्यवस्था शिक्षक पेसागत विकासको प्रारूप २०७२ मा गरिएको छ (शैजविके, २०७२) । जसले गर्दा शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी बन्न जान्छ । सम्बन्धित ज्ञान र सिपलाई विज्ञान र प्रविधिसँग जोड्न सकेको खण्डमा मात्र असल शिक्षकको रूपमा स्थापित हुन सक्छ, नत्र ज्ञान र सिप एकातिर युग र सन्दर्भ अर्कातिर हुन जान्छ त्यसैले ज्ञानलाई विधि र प्रविधिसँग जोड्न सकेको खण्डमा ज्ञान हस्तान्तरण गर्न सजह क्रियाकलापले व्यक्तित्व कलालाई पुष्टि गर्दछ । अरू व्यक्तिमा ज्ञान हस्तान्तरण गर्न विधि र प्रविधिले मुख्य भूमिका खेलेको हुन्छ । जुन शिक्षकले कुनै कुरालाई तुरुन्तै सहजीकरण गर्न सक्नु वा बुझाउनु नै व्यक्तित्व छवि हो । विषयवस्तुको धेरै ज्ञान भएरमात्र हुँदैन । ती ज्ञानहरूलाई स्थानान्तरण गर्नु नै व्यक्तित्वसँग जोडिएको हुन्छ । शिक्षक समाजको आदर्श व्यक्तित्व हो, समाज पनि शिक्षककै आदर्शतालाई स्वीकार गर्दछन् त्यसैले शिक्षक आदर्शवादी बन्नलाई त्यस्तै मिहिनेत र निरन्तर अभ्यासको आवश्यकता पर्दछ । राम्रो शिक्षकले जहिले पनि आफूमा भएका ज्ञानलाई अधुरो नै सम्झिन्छ र पृष्ठपोषणलाई अमृत ठान्दछ भन्ने, त्यस्ता शिक्षकमा व्यक्ति निर्माण चाँडै हुन्छ । जो शिक्षक अल्छी, घमण्डी प्रवृत्तिका हुन्छन् त्यस्ता शिक्षक अनुकरणीय उदाहरण कहिल्यै पनि बन्न सक्दैन । शिक्षाप्रतिको उत्तरदायित्वमा सबभन्दा पहिलो शिक्षकको नै श्रेय जान्छ । शिक्षाको गुण स्तरीयता खस्किए पनि भागीदार शिक्षक नै हुन्छ त्यसैले शिक्षक प्रविधिमैत्री बन्नुपर्दछ ।

तालिम

तालिम निश्चित नीतिनियमअनुसार सञ्चालित हुन्छ । तालिमले ज्ञानलाई पुनर्ताजगी गर्छ । शिक्षक जहिले पनि आफूमा भएका दक्षता निर्माणका लागि तत्पर भई खोज अनुसन्धानमा लागि शिक्षालाई अगाडि बढाउनुपर्दछ । शिक्षक योग्य बन्न सधैं अटुट रूपमा सेवामुखी बन्नुपर्छ । शिक्षण पेसामा आइसकेपछि मुनाफामुखी नभई सेवा र सहयोगमुखी बन्नु पनि शिक्षकको नैतिक धर्म पनि हो । हरेक व्यक्तिमा देखापर्ने शिष्टाचार, नैतिकता, आचरण, आत्मविश्वास, साहस, सोचाइ, व्यवहार, बोलीचाली र आनीबानीमा समेत झल्किने जुन सत्य भाव हो, त्यो नै व्यक्तित्व हो । यी सबै कुरा निर्माणमा शिक्षक स्वयम्को महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । विभिन्न अध्ययन र अनुसन्धानबाट शिक्षक पेसागत विकास कार्यक्रममा सुधार हुनु आवश्यक देखिन्छ । त्यसका लागि विभिन्न कार्यक्रम गर्नु नितान्त आवश्यक देखिन्छ (शैजविके, २०७२) । स्थानीय संयन्त्रको सबलीकरण र जनशक्ति क्षमता विकास अहिलेको आवश्यकता महसुस भएको छ । असल चरित्र भएका शिक्षकहरूको जमात भएको खण्डमा शिक्षाको गुणस्तरीयता र शिक्षकको व्यक्तित्वमा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ ।

गोष्ठी

कुनै समस्यामा केन्द्रित भई समस्या समाधानतिर उन्मुख हुनु नै गोष्ठी हो । विभिन्न अनुसन्धानहरूले शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणमा गुणस्तरीय शिक्षाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । गुणस्तरीय शिक्षा भनेको कुनै व्यक्ति वा पदार्थमा रहेको गुणको मात्रा निर्धारण गरिने स्तर भनी परिभाषित गर्न सकिन्छ । गुणस्तरीय शिक्षा भन्नाले शिक्षाको राम्रो स्तरलाई दर्शाउँछ । यस्ता किसिमका गुणस्तरीय शिक्षा बनाउन शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, विद्यालय निरीक्षक, प्रधानाध्यापक तथा समुदाय लगायत सरोकारवालाहरूका सबै भूमिका रहेको देखिन्छ तर सबैभन्दा बढी भूमिका शिक्षकको हो किनभने शिक्षक सबै सञ्जालको कडी हो । यसै भूमिकाबाट शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणमा मदत पुग्दछ । शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणमा कार्यशाला गोष्ठीले पनि टेवा पुगेको छ । कार्यशाला गोष्ठी दुई दिन, चार दिनसम्म चल्ने गोष्ठी कुनै नकुनै समस्यामा केन्द्रित हुन्छ । त्यहाँ विभिन्न विज्ञहरूको बृहत् छलफलबाट निचोडमा पुगेको हुन्छ । जसले गर्दा एउटा ठोस वा मूर्त रूप प्रदान हुन्छ । त्यसबाट शिक्षकको आफ्नो कमीकमजोरी सुधार गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ त्यसकारण शिक्षक गोष्ठी आवश्यक देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा जेम्स ई. टोड बिल्डिङ् (सन् १९३७) ले कार्यशाला एउटा यस्तो शैक्षणिक प्रविधि हो, जसमा समान रुचि र समस्या भएका व्यक्तिहरू विषय

विज्ञसँग आवश्यक सूचना ग्रहण गरी समस्याको समाधान निकाल्ने प्रक्रियाका रूपमा अर्थात्को पाइन्छ (उद्धृतांश काफ्ले, २०७७)। कुनै एक विशेष विषय वा परियोजनामा गरिने गहन छलफल तथा गतिविधि नै कार्यशाला हो। जसले व्यक्तित्व निर्माणमा गहन भूमिका खेलेको हुन्छ। प्रस्तुत अध्ययनमा सरोकारवाला पक्षहरूसँग आवश्यक छलफल गरी द्वितीय सामग्रीलाई आधार बनाई निष्कर्ष निकालिएको छ।

अनुसन्धानमूलक कार्य तथा चिन्तन

शिक्षक, शिक्षक मात्रै हैन, अन्वेषणकर्ता पनि हो। सिकाइको क्रममा आउने समस्यालाई सम्बोधन गर्नको लागि कार्यमूलक अनुसन्धान आवश्यक देखिन्छ। कार्यमूलक अनुसन्धान गर्न खोजीनीति नै गर्नुपर्दछ। शिक्षा क्षेत्रमा दिनप्रतिदिन विभिन्न अनुसन्धानहरू भइरहेका छन्। त्यस्ता कार्यमा संलग्न शिक्षकको व्यक्तित्व एना जस्तै पारदर्शिकता भएको देखिन्छ (काफ्ले, २०७७)। शिक्षकले आफूसँग भएका विविध ज्ञानलाई आवश्यकता अनुसार चिन्तन मनन गरी व्यावहारिक उपयोगको सम्भावनाका आधारमा योजना बनाउनुपर्छ। तालिम अप्राप्त शिक्षकले पनि आफूलाई पढाउने शिक्षकको शिक्षण पद्धतिको अनुकरण गरी शिक्षण गर्न सकिन्छ। यसरी शिक्षकले आवश्यक समसामयिक समस्याहरूको बारेमा गहिरो चिन्तनमननले बोझको रूपमा होइन, आनन्दानुभूतिको रूपमा लिई समस्यालाई सजिलै सहजीकरण गर्न सकेमा व्यक्तित्व निर्माणमा सहयोग पुगेको हुन्छ।

अनुभव सटासाट

एक-अर्कामा अनुभव साभेदारी गर्नुलाई नै अनुभव सटासाट भनिन्छ। शिक्षक शिक्षकबिच अन्तरक्रिया गर्नु पनि उतिकै आवश्यक देखिन्छ। सक्दा बढीभन्दा बढी विद्यालयका शिक्षकहरूको सहभागिताबाट एक अर्काका अनुभवहरू साटासाट गरी त्यसबाट आफूमा नभएको ज्ञानको बारेमा उजागर गर्न सकिन्छ। कहिलेकाही शिक्षकहरूलाई प्रत्यक्ष भौतिक रूपमा उपस्थित हुन नसक्दा अनलाइन मार्फत् भर्चुअल अन्तरक्रिया गराएर पनि शिक्षकको पेसागत अभिवृत्ति गर्न वा गराउन सकिन्छ। शिक्षकको अनुगमनमा प्रधानाध्यापक, अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, विद्यालय अवस्थित स्थानीय पदाधिकारीहरूले नियमित अवलोकन तथा अनुगमन गरी उचित सुझाव दिनाले पनि शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माण र गुणस्तरीय शिक्षामा मदत पुग्दछ। गुणस्तरलाई कसैले व्यक्तिको सन्तुष्टिसँग जोडेर हेरेको पाइन्छ भने कसैले राज्यले राखेको शैक्षिक उद्देश्यहरूलाई, अभिभावकले आफ्नो सन्तान कस्तो बनेको हेर्न चाहन्छ र समाज र राष्ट्रले कस्तो सिप, आचरण क्षमता भएको नागरिक उत्पादन गर्न चाहन्छ। ती सबै गुण, क्षमता, सीप, आचरण आर्जन गरेको र व्यवहारमा लागू गर्न सक्ने नागरिक उत्पादन गर्ने शिक्षा नै वास्तवमा गुणस्तरीय शिक्षा हो (काफ्ले, २०७७)। गुणस्तरीय शिक्षण वातावरण सञ्चालन गर्न शिक्षकको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। शिक्षण पेसा ज्ञान र सिपको संयोजन हो। यसमा आफूसँग भएको ज्ञान र सिप विद्यार्थीलाई एकहोरो दिनेभन्दा पनि विद्यार्थीको रुचि, क्षमता, उमेर, तह र विषयानुकूल प्रस्तुतिमा ख्याल गर्नुपर्दछ। शिक्षण पेसामा संलग्न व्यक्ति सधैं सिकारुको भूमिकामा रहने नयाँ ज्ञानको पक्षको खोजीमा केन्द्रित भई ज्ञानको अन्त्य नभएकाले अध्ययन सधैं आवश्यक देखिन्छ। सिकाइको अवधारणालाई निम्न रूपमा देखाउन सकिन्छ

(क) सिप सिकाइका रूपमा

शिक्षण पेसा कला वा विज्ञान हो किनकि, यसमा बाह्य तथा आन्तरिक पक्षको मुख्य भूमिका रहन्छ। शिक्षण पेसा भनेको जीवन निर्वाहका लागि एउटा कलापूर्ण दक्ष दक्षता हासिल गराउँदछ।

(ख) संज्ञानात्मक प्रक्रियाका रूपमा

ज्ञान, धारणा तथा समझका आधारमा शिक्षण सिकाइको विकास अत्यावश्यक रहन्छ । संज्ञानात्मक ज्ञानका लागि शिक्षण अतिआवश्यक छ । विना शिक्षण संज्ञानात्मक ज्ञान अधुरो र अपुरो हुन्छ ।

(ग) वैयक्तिक निर्माणका रूपमा:

कुनै पनि कुराको आत्मसातीकरण र समायोजनबाट शिक्षणसम्बद्ध सिकाइको विकास गर्न सकिन्छ । व्यक्तिको चरित्र निर्माणमा शिक्षण पेसाले महत्त्वपूर्ण भूमिका लेखेको हुन्छ ।

नवीनतम ज्ञान

नवीनतम ज्ञान भनेको युग सुहाउँदो अनुकूल हुनुलाई नै बुझाउँछ । नयाँ नयाँ समस्याहरूसँग सामना गरी मानवीय जीवन निर्वाहमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलिएको छ । कुन सन्दर्भमा कुन तरिकाले बाच्नुपर्छ भन्ने अवगत गराउँछ । पुरानो ज्ञान धेरै अवस्थामा अनुकूल नहुन सक्छ । त्यसका लागि वर्तमान परिपेक्षसँग सान्दर्भिक ज्ञानको खाँचो हुन्छ । वर्तमान समस्यालाई चिर्ने काम नवीनतम ज्ञानबाट मात्र सम्भव हुन्छ । जुन व्यक्तिको जीवनमा नवीनतम ज्ञानको बोध छ भन्ने त्यस्तो व्यक्तिलाई जीवन बाचनलाई कहिल्यै गाह्रो हुँदैन । जीवन सहजीकरण नै व्यक्तित्व निर्माणको मूल पहिचान पनि हो ।

वैयक्तिक निर्माणका रूपमा

शिक्षकको पेसागत विकास गर्नु महत्त्वपूर्ण विषय हो तर पेसागत रूपमा दक्ष शिक्षक तयार गर्न उनीहरूलाई निरन्तर पेसागत सहयोग गर्दै उच्च मनोबल कायम गर्नु चुनौतीपूर्ण कार्य हो (भण्डारी, २०७१) । शिक्षकले ज्ञानको पुनर्सङ्गठन र पुनर्निर्माणमा जोड दिँदै त्यसको आन्तरिककरणमा प्राथमिकता वैयक्तिक प्रयास र आवृत्तिबाट सिकाइ हुने दृष्टिकोण राख्दछ । वैयक्तिक र संस्थागत प्रयासबाट कक्षाकोठामा हुने समग्र शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउने काममा शिक्षक लाग्नुपर्दछ । शिक्षकले आफ्नो क्षमता आफैले निर्माण गर्नुपर्दछ (काफ्ले, २०७७) । शिक्षक स्वयम्ले आफ्नो क्रियाकलापबाट आफ्नो वैयक्तिक निर्माण गर्नुपर्दछ । एक जना गुरुको भनाइ उद्धृत गर्दै, “आफ्नो पेसालाई सौन्दर्य बनाउने काम शिक्षक स्वयम्ले गर्नुपर्दछ । आफ्नो शृङ्गार आफैले गरेर आकर्षक बन्नुपर्दछ ।” यसरी हरेक कुरामा आफ्नो पेसागत विकास र आफ्नो वैयक्तिक विकासमा आफ्नै प्रमुख भूमिका हुन्छ ।

तालिमका प्रकार, तालिम कोर्स र प्याकेज विकासको दृष्टिकोणले हेर्दा तालिममा विविधता ल्याउने, तह, विषय वृत्ति तह, रुचि र आवश्यकता हेरी तालिममा विविधता ल्याउने गरेका छन् । सधैं विद्यालयका सबै शिक्षक लक्षित कार्यशाला वा साना मोड्युलर तालिम जस्ता कार्यक्रम र विषयगत लामा अवधिका प्रमाणीकरण हुने तालिमलाई अलग रूपमा हेर्ने गरेको छ । स्व प्रयासमा सिक्न चाहनेलाई दूर शिक्षामा आधारित अनलाइन र अफलाइन तालिमको विकल्पका रूपमा दिने गरिन्छ । तालिमको हकमा शैक्षिक तालिम केन्द्र वा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रमा अभिलेखीकरण र स्वीकृति गर्ने गरी स्तरीकरण गर्ने सुझाव प्राप्त भएका छन् । त्यस्तै स्तरीकरण गर्न प्रशिक्षकको योग्यता निर्धारण गर्दा शैक्षिक योग्यता, आफूले लिएका तालिम र दक्षता, शिक्षण अनुभव विद्यालयको समग्र र आफ्नो विषयको कार्य सम्पादन गर्ने सुझाव दिइएको छ । यसरी तालिमका सम्बन्धमा विभिन्न धारणाहरू पाइन्छ ।

पेसागत सिकाइ भनेको विद्यार्थी सिकाइ उपलब्धीमा बढोत्तरी गराउनु हो (वखती, २०७१) । शिक्षण सिकाइको क्रममा देखा परेका समस्याहरूलाई कार्यमूलक अनुसन्धान मार्फत् समस्या समाधान गरी शिक्षण सिकाइमा सुधार ल्याइएको छ । त्यसकारण कार्यमूलक अनुसन्धान नितान्त आवश्यक छ

। कार्यमूलक अनुसन्धान पेसागत विकासको लागि गतिलो माध्यम हो । पेसागत विकास निरन्तर हुन्छ, जसभित्र तालिम, अभ्यास, पृष्ठपोषण तथा प्रशस्त समयको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । पेसागत विकासको लागि शिक्षकमा पूर्व अनुभव हुन जरुरी हुन्छ । शिक्षकको पेसागत विकासले प्रारम्भिक तालिम बाहेक निम्न उद्देश्यहरूसहित सञ्चालन गरिन्छ । सम्बन्धित विषय क्षेत्रमा ज्ञानको बढोत्तरी तथा अद्यावधिक गर्ने, शिक्षकमा नयाँ नयाँ रणनीतिहरूको विकास गर्ने, शिक्षकमा नयाँ ज्ञान, सीप, साधारण तथा शिक्षण विधिको विकास गर्ने, प्रयोग गर्न सक्षम बनाउने, एक शिक्षकमा भएका ज्ञान, सीप, धारणा एवम् विज्ञतालाई अर्कोमा आदानप्रदान गर्ने, पेसागत विकासले शिक्षकलाई आवश्यकता अनुसार शिक्षकलाई अध्ययनशील, अद्यावधिक बनाउनुको साथै नयाँ कला कौशलको विकास गराइएको छ ।

शिक्षकलाई आफ्नै पेसाप्रति वफादार बनाई पेसागत विकासका गतिविधि र अनुसन्धानमा संलग्न हुँदै आएको छ (शैजविके, २०६२) । शिक्षकको पेसागत विकासका लागि निम्न कुराहरू यी हुन्: अन्य विद्यालयको भ्रमण तथा कुराहरू आदानप्रदान, कार्यशाला, शैक्षिक सेमिनार, कार्यमूलक अनुसन्धान व्यक्तिगत तथा सामुहिक, पेसागत विकासका लागि आवश्यक सञ्जालको निर्माण (विषयगत समेत), पेसागत योग्यता बढाउने कार्यक्रम, तालिम (सेवाकालीन लगायत अन्य), पेसागत पोर्टफोलियो आदि । यस्तै पेसासँग अन्य कुराहरूमा विद्यार्थी हुँदा शिक्षक र शिक्षण सम्बन्धमा गरेका अनुभवलाई हेर्दा राम्रो शिक्षक भएपछि विद्यार्थी पनि राम्रो हुन्छ । शिक्षक तयारी भनेको तोकिएको सक्षमता पूरा गरी आयोजित, संगठित र सञ्चालित कार्यक्रमलाई शिक्षक तयारी अन्तर्गत राखेर हेर्ने गरिन्छ (शैजविके, २०७२) । सेवा प्रवेश तालिम भनेको सेवामा प्रवेश गरेपछि अभिमुखीकरण दिई खासगरी प्रशासनको नेतृत्व दिने गरिन्छ । पेसागत विकासको मुख्य अभिप्रेरक र आवश्यकता शिक्षण प्रभावकारी, योजनावद्ध, उपलब्धि स्तरवृद्धि, व्यक्तित्व र संस्थागतहित, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षण योजना, सामग्री, विधि, क्रियाकलाप, पद्धति, मूल्याङ्कन, पृष्ठपोषण, शिक्षणीय विषयविज्ञता आर्जन, निर्णय क्षमता र नेतृत्वदायी अभ्यास गर्न सक्षम बनाउँछ ।

यसरी शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणमा पेसागत पक्षले तालिमको उपलब्धता र प्रभावकारिता, अनुसन्धानको अवसर, कार्यशाला, गोष्ठी र सेमिनारमा सहभागिता त्यस्तै स्रोतसाधनगत पक्षले सूचना प्रविधिको उपलब्धता र प्रयोग क्षमता, अध्ययन सामग्रीको भाषा, अध्ययन सामग्रीको उपलब्धता र पहुँच, संस्थागत पक्षले पेसागत विकाससँग सम्बन्धित संघ संस्था, नियम कानून, पेसागत विकासमा कार्यक्रम आदि, वैयक्तिक पक्षले लेखन तथा प्रकाशन कार्य, अध्ययन रुचि, पेसागत विकासको चाहना, उत्सुकता, स्वभाव, भाषिक ज्ञान, स्वास्थ्य अवस्था, घरायसी वातावरण, आर्थिक अवस्था, संवेग व्यवस्थापन, पेसाप्रतिको दृष्टिकोण, स्वाध्ययन, सहकर्मी र विद्यार्थीसँगको अन्तरक्रिया आदि, आर्थिक पक्षले पेसाको स्वदायित्व, बढुवा, तलब भत्ता, दण्ड र पुरस्कार, भ्रमण लगायत अन्य सेवा सुविधा आदि, बाह्य पक्षले कार्यस्थलको वातावरण, सहकर्मी सम्बन्ध, अध्यापनीय विषयप्रतिको आम मानिसको हेराइ र राजनैतिक प्रभाव, पठन तथा लेखनको संस्कार जस्ता पक्षहरूले व्यक्तित्व निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । प्रस्तुत लेखबाट शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक र प्रधानाध्यापक लगायत सम्बन्धित सरोकारवालाहरू विशेष लाभान्वित हुनेछ ।

निष्कर्ष

शिक्षण पेसामा लागेपछि यो कुरा कहिल्यै भुल्नु हुँदैन कि, मेरो पेसा भनेको जाँगीर खाने पेसा मात्रै होइन । शिक्षण पेसा अध्ययन र अध्यापन गराउने पेसा भएकोले सधैं एउटा विद्यार्थीको रूपमा, अन्वेषणकर्ताको रूपमा भूमिका खेल्नुपर्दछ । नयाँ नयाँ ज्ञान, सिप, क्षमता, कार्यकुलता र धारणाहरूसँग अद्यावधिक भै निरन्तर अभिवृद्धि नै पेसागत उन्नयन हो । प्रविधिमैत्री बन्नुपर्दछ । तालिम, कार्याशाला गोष्ठी, अन्तरक्रिया अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्दछ । शिक्षकले आफ्नो पेसामार्फत् जीवन निर्वाह गर्नुको साथै असल व्यक्तित्व निर्माण गर्ने अवसर र चुनौती पनि हो त्यसैले शिक्षक भएपछि चुनौतीलाई

सामना गर्दै असल शिक्षकमा हुनुपर्ने गुणहरू अवलम्बन गर्नुको साथै शिक्षकले पालन गर्ने आचार संहिताको नियमभित्र बस्नुपर्दछ । पाठ्यक्रमले निर्देश गरेको कुरालाई पूर्ण गराउने भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । नयाँ नयाँ उदाहरणीय काम गरेर अरुलाई प्रभावित गरी अनुकरणीय बन्नुपर्दछ । विद्यालय परिवार र सामुदायसँग सुमधुर सम्बन्ध कायम राखी नेतृत्वको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । शिक्षकको पेसागत विकासमा विभिन्न पक्षहरूले प्रभाव पारेका हुन्छन् । यी उल्लेखित तथ्य र प्रमाणहरूले शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणमा यथेष्ट मदत मिल्छ । शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणले सम्मानित जीवन बनाउँदछ । सम्मानित जीवनले आत्मविश्वास सहजीकरणमा मुख्य भूमिका खेल्ने छ । शिक्षकको व्यक्तित्व निर्माणले शैक्षिक जगतमा अरुको लागि प्रेरणाका स्रोत बन्न जान्छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई, बद्रीविशाल (२०६८), *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, विद्यार्थी प्रकाशन ।
- काफ्ले, उमेश (२०७७), *पेसा अभिवृद्धिमा स्नातक तहको शिक्षकको दृष्टिकोण*, शिक्षाध्यक्ष कार्यालयअन्तर्गत अनुसन्धान केन्द्रमा प्रस्तुत लघु अनुसन्धान प्रतिवेदन नेपाली भाषा विभाग, शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।
- जोशी, पदमराज (२०७०), शिक्षकको पेसागत विकास, *शिक्षा* ।
- तिमल्सेना, शिव प्रसाद (२०२०), शिक्षकको पेसागत विकासको अवधारणा र यसका सम्बद्ध पक्ष, *इन्टरडिस्सीप्लिनरी रिसर्च इन एजुकेशन*, ५(१-२), १६९-१८६, <https://doi.org/10.3126/ire.v5i1&2.34747>
- थपलिया, तुलसीप्रसाद (२०७२), *नेपालमा शिक्षकको पेसागत विकास मोडल: अनुभव र भावी कार्यदिशा*, शिक्षक शिक्षा, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (२०६०), *नेपाली बृहत शब्दकोश*, ने.रा.प्र.प्र.प्रजा छापाखाना ।
- भण्डारी, क्षेत्रबहादुर (२०७१), शिक्षकको पेसागत विकासका चुनौतीहरू, *शिक्षक शिक्षा*, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- वखती, प्रमिला (२०७१), *शिक्षक तालिम पेसागत विकास र कार्यमूलक अनुसन्धानबीचको अन्तरसम्बन्ध*, शिक्षक शिक्षा, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२), *शिक्षक पेसागत विकासको प्रारूप-२०७२*, शिक्षा मन्त्रालय ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६२), शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको तालिम नीति ।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६७), शिक्षकको पेसागत विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन पुस्तिका-२०६६, शिक्षा मन्त्रालय ।
- सिन्हा, रामस्वरूप (२०७२), शिक्षक शिक्षा शिक्षकको पेसागत विकास, *शिक्षक शिक्षा*, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र ।
- Bhattraai. P.C. (2010). *Ethics of teachers' Identity in Nepalese public schools* [Unpublished master of philosophy dissertation]. Tribhuvan University.